

Д-р Рагмила Угринова—Скаловска

ТРАГИ ОД ГЛАГОЛСКАТА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЈА ВО МАКЕДОНСКИТЕ КИРИЛСКИ ТЕКСТОВИ ОД 12 И 13 ВЕК

Општоважечка е констатацијата дека најстарата словенска писмена традиција во Македонија, што се одвивала главно во рамките на Охридската книжевна школа на Климента е превосходно глаголска. Глаголицата, писмото што го создал Кирил, е „највидлив израз“ на „доследното продолжување на делото на Кирила и Методија“¹. Траењето на оваа традиција се согледува во неколкуте значајни глаголски ракописи настанати во периодот од крајот на X и почетокот на XI век, а што носат видливи македонски одлики, на пр. Асемановото евангелие и двата синајски ракописи (Синајскиот псалтир и Синајскиот требник).

Од друга страна бостојбата на епиграфиката што датира од овој период не придонесува ни малку за збогатување на нашите сознанија за размерите на употребата на глаголицата кај нас. Напротив, ако ги исклучиме двата досега познати глаголски натписи, едниот во манастирот св. Наум во Охрид, на двата мраморни столба², и новопронајдениот глаголски натпис во музејот во Прилеп, кој чека на своето разгатнување и објавување, а што се однесуваат на истиот период од кој потекнуваат споменатите книжевни споменици, состојбата на глаголската епиграфика, т. е. речиси нејзиното отсуство, наспроти побројните кирилски од тоа време, поставуваат некои прашања во врска со таа состојба. Вј. Штефаниќ³ се сомнева во достатноста на образложението дека глаголицата се употребувала како црковно писмо, а дека кирилицата рано станала писмо на администрацијата. Наспроти ова стои мислењето на Б. Конески во врска со кирилското писмо од Самуиловата плоча, дека тука се работи за доста јака традиција да се пишува по словенски со грчко писмо и не само во Бугарија, туку и во Македонија и дека таа традиција припомогнала за истиснување на глаголицата и од нашата земја. Кон 12 век кирилицата

¹ Блаже Конески, Охридската книжевна школа, Зборник Словенска писменост, 1050-годишнина на Климент Охридски. Охрид 1966, стр. 58.

² Вјекослав Штефаниќ, Првобитното словенско писмо и најстарата глаголска епиграфика, споменатиот зборник, стр. 25.

³ Вјекослав Штефаниќ, таму.

и кај нас се јавува веќе како азбука во нормална употреба⁴. Оваа констатација на Б. Конески ќе ја потврдат и фактите што следат во овој прилог.

Излегува на лице една интересна состојба според познатите досега книжевни и епиграфски споменици од најстариот период на словенската писменост кај нас: додека епиграфските споменици се јавуваат, макар и во мошне ограничен обем, паралелно, на двете азбуки, кај книжевните текстови случајот е поинаков: крајот на 11 век претставува и крај на глаголските ракописи, а почетокот на 12 век, почеток на кирилската писмена традиција во текстовите. Додека охридските глаголски натписи се тукуречи вршници со кирилските (Варошкиот од 996, Самуиловиот од 993, Битолскиот од 1016—1018), со Синајските ракописи и Асемановото евангелие завршува глаголската писменост, за на нив да се надоврзе Добромировото евангелие од почетокот на 12 век, на преминот од стариот канонски, кон средниот период од старословенскиот јазик. Тоа би значело дека во Македонија канонскиот период се поклопува со глаголскиот, а дека средниот започнува со кирилскиот.

Вака претставена сликата на најстарата словенска писменост кај нас дава впечаток на остар премин од глаголица кон кирилица. Но дека таков заклучок е пребрз покажуваат кирилските книжевни текстови од 12 и 13 век, што без сомневање се надоврзуваат на книжевните традиции на Охридската школа. Тоа важи за книжевните текстови од 12 век во поголема и за оние од 13 век во помала мерка.

Пред сè и од посебно значење се архаичните особености на кирило-методијевскиот јазик во македонските ракописи од 12 и 13 век, што потешко се напуштале одошто глаголицата⁵. Но тие особености во моментот ќе ги оставиме настрана и ќе обрнеме внимание на остатоците од глаголско писмо во некои кирилски споменици од тоа време, а што се манифестираат на неколку начини: со вметнување на глаголски букви или зборови пишувани со глаголица, лигатури по углед на глаголските, нацрти на некои кирилски букви оформени според глаголските, мешање на бројната вредност на кирилските букви со тие во глаголицата, некои ортографски елементи, како на пример правописот на *ѐ* и *ѐ*, разликувањето, односно неразликувањето на *џ* и *џ* и сл.

Од дванаесеттиот век за нас се најинтересни во овој поглед Охридскиот апостол и Битолскиот триод, иако повремено им обрнуваме внимание и на некои други ракописи од тоа време, а од тринаесеттиот — Болоњскиот псалтир, Македонското евангелие на поп Јована, Вранешничкиот апостол, Битолскиот избран октоих и некои други. Овие неколку ракописи се одбрани без претензии за некоја исцрпност, но со уверување дека и тие се достатни за создавање на одредена слика за патиштата во заменувањето на глаголицата со кирилица кај нас.

Дванаесеттиот век со двата погоре наведени ракописи пружа извонредна слика за уште живата употреба на глаголското писмо, толку

⁴. Б. Конески, таму, стр. 59.

⁵. Б. Конески, таму, стр. 59.

повеќе што се обата од западномакедонско јазично подрачје, со сите карактеристики (ортографски и јазични) на охридскиот книжевен круг.

Во Охридскиот апостол⁶ глаголските вметнувања се мошне чести и тие им го свртуваат вниманието на сите иследуваачи⁷ и на тој споменик, и на целокупната наша стара книжевна продукција. Глаголските вметнувања во него изиграле важна улога во сите нивни обиди за определување староста на ракописот посебно, и на глаголската азбука општо.

Со глаголица во Охридскиот апостол се напишани последните 6 реда од обратната страна на 13 лист и првите 9 реда на 14 лист, 13 реда на обратната страна од 99 лист и на уште четири места одделни букви или цели зборови. Едно од нив е на 101 лист, името на Климента, во заглавието на текстот што се чита на денот посветен нему. Глаголските вметнувања се среќаваат во сите три ракописи од тројцата пишувачи што работеле на Охридскиот апостол, но е интересно дека познавањето на глаголицата кај одделните пишувачи било различно: додека главниот пишувач⁸ слободно и вешто ги заоблува глаголските букви покажувајќи несомнена извежбаност, првиот пишувач ги предава глаголските букви во несмасна форма, со груби агли (спореди ја обратната страна од 99 лист со обратната страна до 13 лист и 14). Анализирајќи ги нацртите на глаголските букви во Охридскиот апостол Ст. Кулбакин⁹ заклучува дека нивните форми се доближуваат делумно до глаголските нацрти во најстарите споменици (Зогр. и Клоц.), но почесто до македонските споменици од подоцната епоха (Син. пс., помладиот дел од Зогр.) и особено до најстарите хрватски глаголски текстови. Оттаму тој установува постоење на тесна врска помеѓу доцната македонска глаголица и најстарата хрватска глаголица, но со право се оградува од можноста за утврдување на хронолошки редослед помеѓу едните и другите. Најмали се можностите за правење паралели со глаголските редови од првиот пишувач, кај кого глаголските букви се толку искривени и невешто предадени, што не е возможно никакво споредување. Оттаму може да се изведе заклучок дека главниот пишувач убаво ја знаел глаголицата и употребувал нацрти какви биле тогаш вообичаени, а првиот пишувач, не знаејќи ја добро, се поведувал по глаголската предлошка и ги пречртувал буквите.

Факт од особен интерес е што во глаголските вметнувања во Охридскиот апостол не е спроведено т. нар. мешање на носовките, кое инаку, во останатиот текст е спроведено според познатите утврдени принципи

⁶ С. М. Кулбакин, Охридская рукопись апостола конца XII века, Български старини кн. III, София, 1907.

⁷ В. И. Григорович, Очерк путешествія по европейской Турціи, 1848; — О древней письменности Словян, Ж. М. Н. П. 1852; П. Ј. Шафарик, Pohled na prvověk hlalohského písemnictví, Časopis Českého Museum, 1852 и др.

⁸ Како што е познато, Охридскиот апостол го препишувале тројца препишувачи. На првиот му припаѓаат првите 15 листа, потоа започнува „главниот“ (втор по ред) препишувач од 16 лист кој препишал најголем дел од книгата; само третиот лист и дел од четвртиот ги препишал третиот пишувач.

⁹ Ст. Кулбакин, Охридская рукопись,...

Глаголското писмо во Битолскиот триод е аглесто со извесни елементи на обла глаголица, па и овие нацрти на буквите наведуваат на мисла за врска со хрватската глаголица, како што е случај со Охридскиот апостол.

Спомениците од 13 век ја одразуваат глаголската писмена традиција во многу поограничен обем и тоа главно во некои ортографски црти.

Болоњскиот псалтир, еден од најинтересните текстови од 13 век, преписуван во охридското село Рамне, како што се кажува во една приписка во него, и кој јазично ги носи сите одлики на охридската книжевна школа, во поглед на глаголските вметнувања е мошне сиромашен, иако бисме ги очекувале во поголем број. Затоа веројатно и Б. Цонев (История на българский езикъ, т. I, София 1940, стр. 171) си позволил да каже дека е препишан од глаголски оригинал и дека тоа го заклучил од многубројните глаголски вметнувања. Очигледна е, а тоа го потврдува и И. Дујчев во своето најново издание на овој ракопис, произволноста на оваа изјава на Цонев, кој сигурно не го видел оригиналот на ракописот.

Иако Болоњскиот псалтир не е помлад од Охридскиот апостол за повеќе од педесетина години, според датирањето на нивните иследувачи¹², тој временски интервал бил достатен за неговото многу големо графичко оддалечување од глаголицата, што не би требало да го очекуваме според неговата провениенција. Имено, во Болоњскиот псалтир има глаголско вметнување само на едно место и тоа кај четвртиот (според поделбата на Шчепкин) пишувач, на обратната страна од 157 лист, во толкувањето кон 96 псалм, стих 9 б. и некои букви во првиот збор од толкувањето на следниот псалм. Од снимките на изданието на И. Дујчев¹³ и од приложените таблици кај В. Шчепкин¹⁴ може да се прочита следниот текст пишуван со глаголица: м'кнѣчъ во жъ вогѣи

т рр рр рр рр рр рр
 рр рр рр рр рр рр рр
 рр рр рр рр рр рр рр

в ђѡ в р'вѡшн...

Во текстот на псалмите, во колоните од десната страна на ракописот, како и во толкувањата кон нив, нема ниедно глаголско вметнување кај првите тројца пишувачи. Тоа важи и за текстот на псалмите кај четвртиот пишувач. Ако бисме сакале да ја протолкуваме оваа појава, би требало да претпоставиме дека таа е одраз на толку висок степен на писменост на сите пишувачи, што можеле да се сочуваат од механичкото влијание на глаголската предлошка, ако споменикот е препишан од

¹² В. Јагик, *Psalterium Bononiense, Vindobonae, Berolini, Petropoli* 1907, В. Шчепкин, *Болонская псалтырь, Санктпетербург* 1906; Ст. Куљбакин, *Охридская рукопись...*

¹³ И. Дујчев, *Болонски псалтир, Български книжовен паметник от XIII век, БАН, София* 1968.

¹⁴ В. Шчепкин, *споменатото дело.*

редот. Бројните глаголски лигатури во Битолскиот триод имаат свои соодветни кирилски во истиот текст:

ѠѢ (ми) ѡѢ (др) ѢѢ (ѡ)

Но посебно се интересни надредните букви и лигатурите во Болоњскиот псалтир. Сите сочетанија со надредно *О* во него со ретки исклучоци имаат прототипови во глаголските лигатури и укажуваат на зависноста на овој систем од глаголскиот. Покрај лигатурите со надредно *О*, распространети се и други (на пр. МЛ, ЛД, ЕМ итн.) кои, како и онаа со *О* се засновани на поврзувањето на заедничките елементи што ги имаат и во глаголицата и во кирилицата.

И некои нацрти на одделни кирилски букви укажуваат на глаголско влијание. Особено паѓа в очи нацртот на *Ѣ* (: Ѣ) во Охридскиот апостол, Битолскиот триод и Болоњскиот псалтир, кој јасно укажува на својот глаголски прототип. Во Битолскиот триод, во кирилскиот текст редовно го наоѓаме нацртот за ери на начин според глаголскиот: Ѣи (ѢѢ).

Во Болоњскиот псалтир, посебно во толкувањата што му се припишуваат на четвртиот пишуваач (од 127 лист до крајот), интересни се нацртите на буквите *Т* и *Д*. Имено, *Д* со својот заоблен горни дел и со ноженца свиткани навнатре, често оформени како исполнети круженца, многу напомуваат на глаголскиот нацрт на буквата (*Д* : *Д*), а *Т* со кратко стебленце што виси на редот и со краиштата на хоризонталната пречка, завиеени надолу и кон внатре, исто така напомува на глаголскиот нацрт на таа буква (*Т* ; *Т*). Поточно, обете букви изгледаат како преодни облици од глаголските кон кирилски.

Општо е распространето во кирилските текстови употребувањето на знакот *з* со бројна вредност 6, како во глаголицата. Ова го наоѓаме и во Охридскиот апостол, и во Болоњскиот псалтир (освен кај четвртиот пишуваач), Македонското евангелие на поп Јована, Вранешничкиот апостол, а освен нив и во многу други текстови од тоа време, па и тоа би требало да се сфати како нивна заедничка црта што ги води кон глаголски предлошки, директно или индиректно. Вториот пишуваач од Охридскиот апостол е особено зависен од глаголската нумерација што се гледа и од овој пример: вѣ по^к · ꙗ · нѣ. каде на буквата · ꙗ · тој ѝ придава бројна вредност 4, како во глаголицата.

Зависноста од глаголската нумерација се гледа и во еден ракопис понов од Охридскиот апостол. Во Вранешничкиот апостол Б. Конески¹⁸ ја наведува оваа интересна грешка во текстот на апостолот што произлегува од непознавањето на бројната вредност на глаголските букви. Во Дејан. XIII во Вран. ап. стои: и разори же жыкъ въ^ѣ земли... наспроти и разори · ѣ · жыкъ во Охридскиот апостол и во други современи ракописи на Апостолот. Партикулата же во Вранешничкиот апостол се јавила поради погрешното читање на глаголското Ѣ (ж) место број 7.

¹⁸. Б. Конески, Вранешнички апостол, Скопје 1956, стр. 59.

Во истиот ракопис смешувањето на нацртите од некои букви (на пр. глаголските Н и Д со кирилските Т и П) исто така довело до погрешно предавање на броевите.

Од ортографските елементи што укажуваат на врски со глаголицата најважно е секако отсуството на прејотираните вокали љ, љ̄, љ̅ во повеќето од ракописите од овој период. Во Охридскиот апостол љ се среќава мошне ретко, инаку секогаш место него стои е. Во Битолскиот триод без исклучок се пишува само е. Така е и во Добромировото евангелие во кое обајцата препишувачи доследно се служат само со е место обата знака¹⁹.

Во Болоњскиот псалтир употребата на прејотирано љ е различна кај одделните препишувачи: додека кај првиот препишувач љ се среќава само двалати, вториот пишувач го употребува редовно, особено во почетокот на работата, и не го меша со е; четвртиот пишувач пак покажува колебање и несигурност во употребата на обата знака што покажува дека неговиот жив говор уште немал потреба од такво разликување.

Вранешничкиот апостол²⁰ разликува два знака: е, љ, но нивната употреба не е установена зашто има колебања кај исти зборови (него и его, есть и етъ). Употребата на е без прејотација е далеку пораспространета во овој споменик за сметка на прејотираното љ. Исто така и Македонското евангелие на поп Јована²¹ ги разликува обата овие знаци, но и во него употребата на прејотираното љ е потполно неустановена: тоа се јавува почесто во почетокот на зборот, но паралелно со е без јотација (ѣтеръ : ѣтеръ, его : его), но мошне ретко во средината на зборот. Фреквенцијата во употребата на љ на одделни страници Мошин²² ја доведува во врска со влијанието на предлошката.

И мешањето во употребата на љ и љ̄ мнозина иследувачи на книжевните споменици од 12 и 13 век го земаат како една од најважните црти што се дојдени под влијание на глаголската писмена традиција. Ова особено може да се разгледува во поголем обем во текстовите од 12 век, додека кај оние од 13 век често доаѓа до израз развиток типичен за македонските дијалекти кој се покажува во мешањето љ : љ̄ : е, па смешаната употреба на љ и љ̄ доколку ја има треба да се сфаќа како далечен одглас од глаголската традиција (во глаголицата за љ и љ̄ има само еден знак љ̄). Така, за обајцата пишувачи на Добромировото евангелие љ зад вокал се употребува редовно место љ̄: твораљљ̄, благаљ̄. Понатаму, Јагиќ укажува дека за обајцата пишувачи знакот има уште една гласовна вредност (ѣ) и дека тие го употребуваат на етимолошкото место.

¹⁹. V. Jagić, *Evangelium Dobromiri*, Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der k. Akad. der Wissenschaften, Bd. 138, Wien, 1898.

²⁰. Б. Конески, *Вранешнички апостол*, стр. 14.

²¹. В. Мошин, *Македонско евангелие на поп Јован*, Скопје 1954, стр. 42.

²². В. Мошин, таму.

Охридскиот апостол стои наспроти овој ракопис, во кој сите негови препишувачи остро го разликуваат *џ* од *и*. Обете букви се употребени строго разграничени на нивните етимолошки места, со ретки исклучоци кај првиот пишувач.

И Болоњскиот псалтир и Македонското евангелие на поп Јована покажуваат колебање во употребата на *џ* и *и*, но и во обата текста и кај сите пишувачи на Болоњскиот псалтир *џ* се пишува редовно зад палаталните *ѧ*, *ѧ̇*, *Ѩ*, *ѩ*:

волџ, морџ, конџ, всџ (Бол пс.)

римиџне, оставџиџ (поп Јован).

Овој иако доста бегол преглед на дел од македонските книжевни текстови од 12 и 13 век дозволува да се изведат одредени заклучоци во поглед на нивната врска со постарата глаголска книжевна писменост во Македонија:

Постепеноста во заменувањето на глаголицата со кирилица е очигледна во кирилските ракописи и таа се огледува во спомениците од 12 век во бројните глаголски вметнувања: тие се понекогаш резултат на механичко поведување по предлошката, но некогаш не е исклучено дека се работи за свесно експонирање на познавањето на друго писмо освен кирилското — глаголско — кое секако имало одреден обем на употреба како што се гледа од некои места во Охридскиот апостол (главниот пишувач). Во 13 век само Болоњскиот псалтир има на едно место глаголски вметнувања, кај другите споменици такви нема. Но стои укажувањето дека глаголицата била позната, не само од глаголското вметнување во Болоњскиот псалтир, туку и од доста поновите глаголски приписки во Изборниот окоих од Битолско од крајот на 13 век, што го спомнавме понапред.

Додека за текстовите од 12 век може со поголема сигурност да се зборува за глаголски предлошки од кои се препишувани, поради поголемиот број глаголски црти во нив, за текстовите од 13 век таа можност е речиси сосема исклучена поради сè помалиот број на такви елементи, па треба да се претпостави дека врската со глаголската писменост кај нив е посредна.

Ортографските елементи за кои би можело да се каже дека се дојдени под влијание на глаголицата во спомениците од 12 век покажуваат поголема доследност во употребата, додека во оние од 13 век таа е расколебана и недоследна. Тука е важно да се потцрта сè помалиот обем на застапеност на некои такви црти, а кај некои и нивно потполно исчезнување.

Најдолго се задржало угледувањето на глаголската писменост во однос на лигатурите и бројната вредност на буквите. Врската со глаголицата во поглед на последниве често се открива и од нивната погрешна употреба.

Радмила Угринова—Скаловска

СЛЕДЫ ГЛАГОЛИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОЙ ТРАДИЦИИ В МАКЕДОНСКИХ КИРИЛЛОВСКИХ ТЕКСТАХ 12 И 13 ВВ.

Резюме

В настоящей статье рассматривается состояние самых древних литературных и эпиграфических памятников Македонии с точки зрения употребления двух древних славянских алфавитов. Автор пришел к выводу, что в то время как эпиграфические памятники в начале славянской письменности в Македонии были писаны одновременно и кириллицей и глаголицей, литературные памятники того же времени показывают несколько иное положение: до начала 12 столетия они писаны глаголицей, а с того времени начинается употребление кирилловского письма. Однако, нельзя сказать, что замещение глаголического письма кирилловским в Македонии совершилось резко. Кирилловские рукописи 12 и 13 вв. показывают каким способом древние писцы и переписчики, знавшие одновременно оба алфавита, постепенно покидали глаголицу, заменяя ее кириллицей: это положение частью отражается в некоторых орфографических манерах, или глаголических словах, а иногда даже строках, которые вписаны в кирилловский текст. Кирилловские памятники 12 ст. обнаруживают больше таких черт, чем памятники 13 ст. Памятники списанные позже указывают на связь с глаголицей очень редко, но эти черты все же видны даже в конце 15 ст. Привязанность писцов к глаголице особенно обнаруживается в письменных памятниках, являющихся представителями Охридской литературной школы.